

معرفی کتاب فنون بلاغت و صناعات ادبی همایی

یاسر شبانی^۱

۱- دانشجوی کارشناسی زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فرهنگیان شیراز

چکیده

فنون بلاغت از کتب بلاغی دوره‌ی معاصر است که جلال الدین همایی ادیب و نویسنده‌ی معاصر آن را به نگارش درآورده است. موضوع کتاب، معانی، بیان و بدیع است. در این پژوهش پس از مقدمه، با معرفی قسمت‌های مختلف کتاب اعم از نام کتاب، تاریخ چاپ نسخه‌ی اصلی، ناشر، تعداد صفحات کتاب، نویسنده، فهرست مطالب کتاب، رابطه‌ی این کتاب با سایر کتاب‌ها و آوردن چند پاره از کتاب به معرفی اجمالی این کتاب می‌پردازیم که با توجه به بررسی‌های به عمل آمده می‌توان گفت که فنون بلاغت یکی از بهترین و جامع‌ترین کتاب‌ها در زمینه‌ی آموزش فنون بلاغی به دانشجویان و دانش‌آموزان دوره دوم و سایر علاقه‌مندان به یادگیری زبان و ادبیات فارسی است. در پایان نیز به نتیجه‌گیری پرداخته می‌شود. این پژوهش بر پایه‌ی توصیف کتاب انجام شده است. روش پژوهش در این مقاله به صورت کتابخانه‌ای می‌باشد.

واژگان کلیدی: بلاغت، معرفی کتاب، همایی، فنون بلاغت و صناعات ادبی

مقدمه

مرحوم استاد جلال الدین همایی فرزند مرحوم میرزا ابوالقاسم محمد نصیر، متخلص به طرب شیرازی است که در سال ۱۲۷۸ هجری شمسی در محله‌ی پاقلعه‌ی اصفهان به دنیا آمد.

نخستین معلمان استاد، پدر و مادر او بوده اند که از چهار-پنج سالگی تا خواندن ادعیه‌ی ماثوره، گلستان و غزلیات حافظ او را یاری کردند و سپس نزد زنی صالح، عابد و خداپرست به نام نبات بیگم مشهور به ملاحی به مکتب سپردند که به او اصول و فروع دین و آداب وضو و نماز و روزه و کتاب عم جز آموخت. درشش سالگی به مکتب میرزا عبدالغفار پاقلعه‌ای سپرده شد و اوضمن آزمایش، آینده‌ی درخشانی را برای جلال الدین پیش‌بینی کرد.

در سال ۱۳۲۶ هجری قمری در مدرسه‌ی حقایق و در سال ۱۳۲۷ در مدرسه‌ی قدسیه در محله‌ی درب امام تحصیل کرد. حساب سیاق و ترسل و حساب و هندسه‌ی جدید را در همین مدرسه تکمیل کرد و به ریاضی و هیئت بی‌نهایت علاقه‌مند شد و این علاقه‌مندی تا پایان عمر نیز ادامه داشت. وی در اواخر حیات ضمن یادآوری خاطرات بسیار دور، افسوس می‌خورد که چرا از اول کار و جوانی به دنبال تحقیق بیشتر در ریاضی و هیئت نرفته است و یکی از معلمان خود را مسبب آن می‌داند. تخلص شعری استاد سنا بود و به علت علاقه‌ی شدیدی که به منتخب حدیقه‌ی سنایی داشت عم بزرگوار او مرحوم میرزا محمد سها به تناسب سنایی، تخلص سنا را برای او برگزید.

مایه‌های زهد و عرفان از کودکی و نوجوانی در استاد وجود داشته و بی‌شک خواندن با شور و علاقه و حفظ کردن هزار بیت منتخب حدیقه‌ی سنایی در این امر بی‌تاثیر نبوده است زیرا طایران‌دیشه‌ی هیچ شاعری چه پیش از او (سنایی) و چه بعد از او در قلمرو زهد پروازی بدین بلندی نداشته است و شوریدگی و ناپروایگی در تلفیق زهد و تصوف در هیچ شاعری به اندازه‌ی سنایی نیست.

در اواخر سال ۱۳۲۸ هجری قمری، پدر استاد حجره‌ی کوچکی برای او و برادرش در مدرسه‌ی نیم‌آورد دست و پا کرد و او از آن تاریخ تا سال ۱۳۴۸ یعنی مدت بیست سال به تحصیل در آن مدرسه پرداخت. یکی از واقعه‌ی که در روحیه‌ی استاد همایی تاثیر گذاشت او را بسیار متاثر نمود واقعه‌ی جانسوز مرگ پدرش بود که در سال ۱۳۳۰ زمانی که او سیزده سال داشت اتفاق افتاد. شدت تاثیر این واقعه شاید به این علت بود که در این سن و سال شاهد جان دادن پدرش بود. بعد از آن واقعه او از سال ۱۳۳۱ یکجا و به طور مهاجر از خانه و محله‌ی پاقلعه پاکشید و با وجود احتیاج مادی، ادامه‌ی درس طلبگی را ترجیح داد و حجره‌نشین مدرسه‌ی نیم‌آورد شد.

او با کمال قناعت در مدرسه‌ی نیم‌آورد به تحصیل پرداخت و قوت لایموت خود را از راه کتابت قرآن کریم و کتب علمی دیگر و در مقابل هر هزار بیت کتابت یک تومان و احياناً تا دو تومان تامین می‌کرد. در اوایل ورود به مدرسه به محضر آیت‌الله

العظمی مرحوم آسید محمد باقر درجه‌ای که مرجع تقلید بود راه یافت و آن‌چنان به او نزدیک گردید که از اهل بیتش محسوب می‌گردید.

استادهمایی خدمت استادان بسیاری را کرد و از محضر آنان کسب فیض ممود که بعضی از آنان عبارت‌اند از: مرحوم آشیخ علی یزدی، حاج یبید محمد کاظم کروندی اصفهانی، آخوند ملا عبدالکریم گزی، آمیرزا احمد اصفهانی و... در علوم عقلی بزرگترین استاد او مرحوم برهان‌المتالهین عالم ربانی و حکیم صمدانی آشیخ محمد خراسانی معروف به حکیم بود و از استادان او در فلسفه مرحوم آشیخ اسدالله حکیم قمشه‌ای و در معقول حاج ملاجواد آدینه‌ای و در فنون هیئت ریاضی جدید و فن اسطرلاب و استخراج تقویم مرحوم حاج میرزا سید علی جناب بودند.

استادهمایی از سال ۱۳۰۷ شمسی وارد خدمت در وزارت معارف شد و در سال ۱۳۴۵ بنا به تقاضای شخصی خود از تدریس تمام وقت در دانشگاه تهران بازنشسته گردید. او در سراسر عمر، تدریس و تالیق را وجهی همت خود قرارداد و جز این به چیز دیگری نپرداخت.

استاد در سال ۱۳۱۲ در اصفهان ازدواج کرد حاصل آن سه دختر بود که هر سه به کارهای فرهنگی اشتغال داشته و دارد. کارنامه‌ی استاد بسیار پرریا است و از او علاوه بر مقالات علمی و تحقیقی بسیار که در مجلات به چاپ رسیده، کتابهای ارزشمندی به یادگار مانده است. بعضی از مهمترین آثار استاد عبارت‌اند از: ۱- تاریخ ادبیات فارسی از قدیم‌ترین دوره‌ی تاریخی تا عصر حاضر ۲- غزالی نامه ۳- مولوی نامه در دو جلد ۴- ابوریحان نامه ۵- تاریخ اصفهان ۶- رساله‌ی شعوبیه ۷- ولدنامه ۸- صناعات ادبی و...

استاد همایی بعد از بازنشستگی دو سه سال متوالی برای دانشجویان دوره‌ی فوق لیسانس و دانشجویان خارجی، تاریخ علوم و معارف اسلامی تدریس کرد و سپس در خانه به تصنیف و تالیف پرداخت. سرانجام استاد در سال ۱۳۵۹ وفات یافتند. (کریمی، ۱۳۷۹: ۲۵-۱۸)

فنون بلاغت: مولف این کتاب ارزشمند استاد جلال‌الدین همایی است. فنون بلاغت را می‌توان اولین کتاب بلاغی عمیق و روان دانست. همایی به علت سال‌ها تدریس علوم بلاغی در حوزه، به این فن بسیار مسلط بود. برخلاف کتاب‌های دیگری در بلاغت، مانند هنجارگفتار، معالم البلاغه، روش گفتار و... که همه شواهد آمیخته از نظم و نثر عربی هستند، همایی شواهد خود را عمدتاً از ادبیات فارسی برگزیده است. همه تبهات و استعارات و کنایات را با دقت تعریف کرده و برای آنها شاهد مثال می‌آورد. در این کتاب بر خلاف روش دیگر کتاب‌ها، انواع شعر فارسی از قصیده و غزل و رباعی و دوبیتی و مثنوی و مسمط و ترکیب‌بند و ترجیع‌بند و مستزاد نیز با شاهد و مثال می‌آورد. (مهربان قزلحصار، ۱۳۹۹: ۵۱)

در این پژوهش سعی می‌شود که کتاب ارزشمند فنون بلاغت و صناعات ادبی اثر استاد همایی به طور کلی برای استادان، معلمان و دانشجویان زبان و ادبیات فارسی و سایر علاقه‌مندان زبان و ادبیات فارسی معرفی شود.

پیشینه‌ی تحقیق

در مورد کتاب فنون بلاغت و صناعات ادبی و مقایسه‌ی آن با سایر کتب بلاغی مقالات زیادی به چاپ رسیده است که به برخی از آنان اشاره می‌کنیم: مقاله‌ی بررسی و تحلیل دو کتاب کهن بلاغی و دو کتاب بلاغی معاصر از جمله مقالاتی است که نویسنده در آن به مقایسه‌ی دو اثر بلاغی معاصر فنون بلاغت همایی و بیان شمیسا و همچنین مقایسه‌ی دو اثر بلاغی کهن حدائق السحرو طواط و ترجمان البلاغه رادویانی می‌پردازد. (مهریان قزلحصار، ۱۳۹۹: ۵۵-۴۰)

مقاله‌ی محرم رازستاره (گذرونظری بر زندگی استاد جلال الدین همایی) نیز توضیحاتی در مورد زندگی استاد جلال الدین همایی و آثار او بیان می‌کند. (کریمی، ۱۳۷۹: ۲۳-۱۸) در کتاب از نیما تا روزگارمانیز مطالب مفیدی در مورد همایی و آثار او آمده است. (آرین پور، ۱۳۸۲: ۱۶۶-۱۶۰)

روش تحقیق

روش تحقیق، در این پژوهش کتابخانه‌ای، توصیفی است.

مبانی تحقیق

کتاب فنون بلاغت، یکی از مهمترین کتاب‌ها در زمینه‌ی آموزش فنون بلاغت به دانشجویان رشته‌ی ادبیات و سایر علاقه‌مندان به ادبیات است. با توجه به اینکه کتاب با زبان ساده و قابل فهم توضیح داده شده، ضرورت دارد که در جامعه بیشتر معرفی شود.

بحث

الف) نام کتاب

عنوان کتاب فنون بلاغت و صناعات ادبی است.

ب) تاریخ چاپ نسخه اصلی و ناشر

نخستین چاپ کتاب فنون بلاغت و صناعات ادبی در سال ۱۳۸۹ و توسط انتشارات زوار بوده است. بنا به یادداشت صفحه‌ی اول، کتاب در سال‌های مختلف توسط ناشرین مختلف چاپ شده است.

ج) تعداد صفحات

تعداد صفحات کتاب ۲۶۴ صفحه است. با توجه به اینکه نویسنده‌ی کتاب در مقدمه‌ی کتاب مقصود و منظور اصلی خود از تالیف کتاب را دانشجویان ادبی و دوره‌ی دوم دبیرستان دانسته، به نظر نگارنده‌ی مقاله تعداد صفحات کتاب نسبت به مطالب آن زیاد است.

د) نویسنده

نویسنده ی کتاب جلال الدین همایی است که زندگی نامه ی کوتاهی از او را در مقدمه ی مقاله آوردیم.

ه) فهرست مطالب کتاب

پیشگفتار_ کلام_ سخن ادبی_ نظم و نثر_ نثر مسجع، نثر مرسل_ فنون بلاغت_ فن بدیع (=سخن آرایبی)_ فصاحت و بلاغت_ مخلفت قیاس (=ناهنجاری)_ ضعف تالیف (=سست پیوندی)_ سخن شیوا_ سلاست و جزالت (=روانی و استحکام)_ غرابت (=ناآشنایی)_ تنافر (=مندگی و ناسازگاری)_ تعقید (=پیچیدگی و دشواری)_ تابع اضافات و کثرت تکرار_ فصاحت کلمه و کلام و متکلم_ بلاغت کلام و متکلم_ تمرین ۱_ تمرین ۲_ تمرین ۳_ تمرین ۴.

۱- ه) گفتار نخستین: صنایع لفظی بدیع

صنایع بدیع_ تسجیع_ شعر مسجع_ موازنه=مماثله_ ترصیع_ تضمین المزدوج=ازدواج=اعنات القرینه_ تجنیس=جناس_ اشتقاق=اقتضاب_ قلب یا مقلوب_ ردالعجز علی الصدر_ رد الصدر علی العجز_ ردالمطلع_ ردالقافیه_ طرد و عکس_ اعنات_ حذف_ ذوقافیتین_ تشریح_ دو بحرین_ توشیح_ تمرین ۱_ تمرین ۲.

۲- ه) خاتمه ی فن بدیع در انواع شعر فارسی

بیت و مصرع_ بیت مصرع_ مطلع و مقطع_ تشبیب، نسیب، تغزل_ تخلص_ حسن تخلص_ فرد=مفرد_ قصیده_ قصیده ی محدود و مقتضب_ شریطه_ تجدید مطلع_ نام گذاری قصاید_ قصیده ی بهاریه ی فرخی_ قصیده ی پند و اندرز شیخ سعدی_ قصیده ی شکواییه ی ظهیرفاریابی_ غزل_ تحول صنایع و معنوی غزل_ حسن تخلص در غزل_ ملمع_ شعر ملمع_ قطعه_ رباعی (چهارگانی)_ دو بیتی_ مثنوی (دوگانی)_ مسمط_ ترکیب بند و ترجیع بند_ ترکیب بند_ مربع ترکیب، مخمس ترکیب، مسدس ترکیب_ مربع ترکیب_ مربع ترکیب_ مسدس ترکیب_ مربع و مخمس و مسدس (تضمین)_ تضمین_ تضمین ملک الشعرا بهار_ تضمین_ مستزاد_ رباعی مستزاد_ فنون بلاغت و صناعات ادبی.

۳- ه) گفتار دوم: صنایع معنوی بدیع

بدیع لفظی و معنوی_ تشبیه_ انواع تشبیه حسی و غیرحسی_ تشبیه وهمی و خیالی_ تشبیه مفرد و مرکب_ تشبیه مطلق_ تشبیه مشروط یا مقید_ تشبیه تفضیل_ تشبیه مقلوب یا عکس_ تشبیه جمع_ تشبیه تسویه_ تشبیه ملفوف_ تشبیه مفروق_ حقیقت و مجاز_ قرینه ی مجاز_ قرینه ی لفظی و معنوی یا حالی و مقالی_ علاقه ی مجاز مرسل و استعاره_ اقسام استعاره_ کنایه_ فرق مجاز و کنایه_ مراعات نظیر=تناسب=مواخات_ حسن تعلیل+مبالغه و اغراق_ ایهام=توریه_ ایهام تناسب_ مطابقه=تضاد=طباق_ مقابله_ استخدام_ ارساد و تسهیم_ لف و نشر_ جمع_ تفریق_ تقسیم_ جمع با تفریق_ جمع با تقسیم_ تجاهل عارف=تجاهل العارف_ افتنان_ اعداد_ تنسیق الصفات_ التفات_ تجرید_ ارسال مثل=تمثیل_ مشاکلت_ براعت استهلال_ مدح شبیه به ذم_ استدراک

ذم شبهه به مدح _ مذهب کلامی _ سوال و جواب _ ابداع _ حسن طلب _ حسن مطلع _ حسن مقطع _ استتباع _ توجیه = محتمل الضدین _ تلمیح _ حشو _ ایغال والغا _ لغز = چیستان _ معما (= المعمی).

۴-۵) خاتمه‌ی فن بدیع در سرفات ادبی

سرقت اسناد و مآخذ تحقیقات فضلا و دانشمندان _ سرقت ترجمه _ نو کردن جامه‌ی الفاظ _ انواع سرقت ادبی .

۵-۵) یازده اصل کلی در انواع سرفات ادبی

نسخ = انتحال _ مسخ = اغاره _ تغییر وضع و تبدیل اصطلاح _ سلخ = المام _ نقل _ تنبیه _ نو کردن جامه‌ی انشا و تغییر نام کتاب _ شیادی یادغل کاری یادزدی بی برکه و بی نام و نشان _ عقد _ حل _ ترجمه _ صنعت ترجمه (=الترجمه) _ خیانت و سرقت در ترجمه _ اقتباس _ اقتباس و ارسال مثل _ فرق مابین تلمیح و اقتباس _ توافق دو گوینده ، همه جا دلیل بر اقتباس نیست _ توارد _ تتبع و تقلید _ عقیده‌ی صاحب المعجم در سرفات شعری _ مصطلحات ادبی.

خ) رابطه این کتاب با سایر کتاب‌ها

در مقایسه‌ی فنون بلاغت همایی و بیان دکتر شمیسا می‌توان گفت که استاد همایی با تسلط بر مبانی علوم بلاغی و مثال‌های فراوان در نظم و نثر این علم را به صورت ساده‌ای در اختیار خواننده گذاشته است که جذاب می‌نماید اما دکتر شمیسا افزون بر شواهد شعری از شعر نو در مباحث بلاغت به انواعی از جنبه‌های بلاغت که در کتاب‌های غریبان بوده است پرداخته که مباحث تازه‌ای است و ارزشمند. (مهربان قزلحصار، ۱۳۹۹: ۵۵)

همچنین همایی به علت سال‌ها تدریس علوم بلاغی در حوزه، به این فن بسیار مسلط بود. بر خلاف کتاب‌های دیگری در بلاغت، مانند هنجار گفتار، معالم البلاغه، روش گفتار و... که همه شواهد آمیخته از نظم و نثر فارسی هستند، همایی شواهد خود را عمدتاً از ادبیات فارسی برگزیده است. همه تشبیهات و استعارات و کنایات را با دقت تعریف کرده و برای آن‌ها شاهد مثال می‌آورد. در این کتاب برخلاف روش دیگر کتاب‌ها، انواع شعر فارسی از قصیده و غزل و رباعی و دوبیتی و مثنوی و مسمط و ترکیب‌بند و ترجیع‌بند و مستزاد نیز با شاهد مثال آورده شده است. (مهربان قزلحصار، ۱۳۹۹: ۵۱)

ر) چند پاره از کتاب

در این قسمت چند بند مهم از کتاب را که معرف محتوای کل کتاب است را نقل می‌کنیم. استاد همایی در مقدمه کتاب فنون بلاغت می‌گویند: هر چند مقصد و منظور اصلی من از این تالیف، همان دانشجویان ادبی دانشکده و دوره‌ی دوم دبیرستان بوده است، ولیکن مخصوصاً کتاب را چندان ساده و قابل فهم و خالی از حشو و زواید نوشته‌ام که برای دانشجویان رشته‌های

دیگر، و همچنین سایر طبقات و اصناف اهل خط و سواد فارسی، قابل استفاده باشد و عموم کسانی که بر حسب ذوق و استعداد فطری، طالب آموختن فنون ادبی باشند، هر کدام به قدر استعداد و حدود معلومات خود، بتوانند این کتاب را پیش خود بخوانند و از نوشته‌های آن بهره گیرند. در این تالیف، برنامه‌های معمول دبیرستان و دانشکده، هر دو را منظور داشته‌ام؛ یعنی قدم مشترک همه‌ی مطالبی را که برای عموم دانشجویان ادبی اعم از متوسطه و عالی لازم و در بایست است، در فصول کتاب درج کرده، و در عین حال مندرجات آنرا از متن و حواشی و تمرینات و توضیحات و فصل بندی عناوین طوری ترتیب داده‌ام که معلم کار کرده‌ی کاردان، می‌تواند بخش‌های به خصوص و قسمت‌های مشترک مابین هر دو صنف از دانشجویان دبیرستان و دانشکده را، از هم جدا و مجزا سازد و در تدریس و دادن سبق و تکلیف به شاگردان، جانب قوه و میزان معلومات هر صنفی را، کاملاً ملحوظ و منظور داشته باشند. (همایی، ۱۳۸۹: ۱۲-۱۱)

نتیجه گیری

با بررسی انجام شده می توان گفت؛ کتاب فنون بلاغت و صناعات ادبی همایی از مهمترین کتاب های بلاغی دوران معاصر است که بنا به گفته ی نگارنده ی کتاب آن را برای آموزش فنون بلاغت به دانشجویان و دانش آموزان دوره دوم و سایر علاقه مندان زبان فارسی نوشته است که کتاب با آوردن شاهد مثال های فارسی و همچنین با آوردن تمرین هایی در آخر فصل ها این آموزش را تعمیق بخشیده است.

منابع و مأخذ

۱. آراین پور، یحیی (۱۳۸۲) از نیما تا روزگار ما. تهران: زوار.
۲. کرمی، صفرعلی (۱۳۷۹) محرم رازستاره گذر و نظری بر زندگی استاد جلال الدین همایی، فرهنگ اصفهان، شماره ی ۱۶، صص ۲۴-۱۸.
۳. مهربان قرزلحصار، جواد (۱۳۹۹) بررسی و تحلیل دو کتاب کهن بلاغی و دو کتاب بلاغی معاصر، پژوهشنامه ی اورمزد، شماره ی ۵۲، صص ۴۰-۵۵.
۴. همایی، جلال الدین (۱۳۸۹) فنون بلاغت و صناعات ادبی. تهران: اهورا